

ChhandShastra of Ghazal on WhatsApp
(5)

પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિથી છંદ-રચના

(લેખ : ઉદય શાહ)

Website : www.udayshahghazal.com

: પુનરાવર્તન :

જે સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગઝલો જોવા મળતી હોય એવી સંધિને મુખ્ય સંધિ કહીશું અને જે સંધિનો પ્રયોગ મુખ્ય સંધિના વિકલ્પ રૂપે જ થતો હોય એવી સંધિને ગૌણ સંધિ કહીશું. ગૌણ સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગઝલો જવલ્લે જ જોવા મળતી હોય છે.

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી મુખ્ય સંધિ :

(ઉપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

- (૦૧) લગાંગા
- (૦૨) ગાલગાં
- (૦૩) લગાંલગા અથવા લગાલગાં
- (૦૪) લલગાગાં
- (૦૫) ગાંલલગા
- (૦૬) લગાગાગાં
- (૦૭) ગાંલગાગા
- (૦૮) ગાગાંલગા
- (૦૯) લલગાંલગા
- (૧૦) લગાલલગાં
- (૧૧) ગાંગાગાગા અથવા ગાગાંગાગા
- (૧૨) લંગાલગાગા

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિ :

(ઉપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

(૦૬) લગ્ગાગાગાં = લગ્ગાલલગાં

(૦૭) ગાંલગ્ગાગા = ગાંલગ્ગાલલ

(૦૮) ગાગાંલગ્ગા = લલગાંલગ્ગા

(૧૧) ગાંગાગ્ગાગા = લંગાલગ્ગાગા, ગાંલલગ્ગાગા, ગાંગાગ્ગાલલ, ગાંલલગ્ગાલલ, ગાંગાલગ્ગાલ.

(૧૧) ગાગાંગાગ્ગા = લલગાંગાગ્ગા, ગાગાંલલગ્ગા, લલગાંલલગ્ગા, ગાલંગાલગ્ગા.

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિની યાદી પરથી કયા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય એ બાબત સરળતાથી સમજી શકાશે. ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ અષ્ટકલ સંધિ 'ગાંગાગ્ગાગા' અથવા 'ગાગાંગાગ્ગા' ના વિકલ્પ પુરતો જ એ રીતે મર્યાદિત રાખવો જોઈએ કે જેથી છંદનો અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર જ આવે એટલે કે અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોય એવી ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ છંદમાં અંતિમ સંધિના વિકલ્પ રૂપે કરી શકાય નહીં.

હવે ઉપરોક્ત મુખ્ય સંધિના પ્રયોગ દ્વારા છંદ-રચના કેવી રીતે કરી શકાય એ જોઈએ.

આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ ગઝલના છંદોને ચાર પ્રકારમાં વર્ગીકૃત કરી શકાશે.
(૧) શુદ્ધ-અખંડિત, (૨) શુદ્ધ-ખંડિત, (૩) મિશ્ર-અખંડિત, (૪) મિશ્ર-ખંડિત.

છંદોના વિવરણમાં દરેક છંદના તર્ક-સંગત નામ પણ દર્શાવ્યા છે. તર્ક-સંગત નામમાં સંધિના આવર્તનની સંખ્યા દર્શાવવા અંકોનો પ્રયોગ કર્યો છે તથા લોપ દર્શાવવા - ચિહ્નનો અને મિશ્રણ દર્શાવવા + ચિહ્નનો પ્રયોગ કર્યો છે. છંદમાં શરૂઆતમાં લોપની પ્રક્રિયા દર્શાવવા તર્ક-સંગત નામની શરૂઆતમાં લોપ કરેલા અક્ષર/અક્ષરોને - ચિહ્ન સાથે દર્શાવ્યા છે અને છંદમાં અંતે લોપની પ્રક્રિયા દર્શાવવા તર્ક-સંગત નામના અંતે લોપ કરેલા અક્ષર/અક્ષરોને - ચિહ્ન સાથે દર્શાવ્યા છે. કોઈ નિશ્ચિત સ્વરૂપના (મિશ્ર અથવા ખંડિત સ્વરૂપના) આવર્તન દર્શાવવા એ સ્વરૂપને કૌંસમાં દર્શાવી કૌંસ પહેલાં એ સ્વરૂપના આવર્તનની સંખ્યા અંકો દ્વારા દર્શાવી છે. અલગ-અલગ છંદોના તર્ક-સંગત નામનો અભ્યાસ કરવાથી આ વાત સારી રીતે સમજાય જશે.

છંદના નિરૂપણ માટે મુખ્ય પદ્યભાર જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે એ વાત યાદ રાખવી.
(ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

(૧)	<p>કોઈપણ એક સંધિના એક થી વધુ આવર્તનોના પ્રયોગ દ્વારા છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે શુદ્ધ-અખંડિત પ્રકાર કહીશું. કોઈપણ એક સંધિના એક આવર્તનવાળી રચના પણ જોવા મળે છે, પરંતુ એમાં ગેય-તત્વ નથી હોતું. સામાન્ય રીતે પંચકલ સંધિનાં વધુમાં વધુ આઠ આવર્તનવાળી રચનાઓ જોવા મળે છે તથા અન્ય પ્રકારની સંધિનાં વધુમાં વધુ ચાર આવર્તનવાળી રચનાઓ જોવા મળે છે. કોઈપણ એક સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગવાળા છંદ શ્રેષ્ઠ છે.</p> <p>લગાંગા સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p style="text-align: center;">લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંગા</p>
(૨)	<p>કોઈપણ એક સંધિના એક થી વધુ આવર્તનોના પ્રયોગવાળા છંદની પહેલી સંધિના પહેલા અક્ષર/અક્ષરોનો લોપ કરવાથી અથવા છેલ્લી સંધિના છેલ્લા અક્ષર/અક્ષરોનો લોપ કરવાથી પણ છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે શુદ્ધ-ખંડિત પ્રકાર કહીશું.</p> <p>લગાંગા સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p style="text-align: center;">લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાં તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંગા-ગા</p> <p>લલગાગાં સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિના પહેલા બંને લઘુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p style="text-align: center;">ગાગાં લલગાગાં લલગાગાં લલગાગાં તર્ક-સંગત નામ : -લલ+૪લલગાગાં (અરૂઝ મુજબ સંધિ : ગાગાલ લગાગાલ લગાગાલ લગાગા)</p>

(૩)	<p>કોઈપણ બે કે તેથી વધુ સંધિના મિશ્રણથી અથવા એ મિશ્ર સ્વરૂપના એક થી વધુ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી પણ છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે મિશ્ર-અખંડિત પ્રકાર કહીશું.</p> <p>અનુક્રમે લલગાંલગાં અને લગાંગાં સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p>લલગાંલગાં લગાંગાં લલગાંલગાં લગાંગાં તર્ક-સંગત નામ : ૨(લલગાંલગાં+લગાંગાં) (અરૂઝ મુજબ સંધિ : લલગાલ ગાલગાગા લલગાલ ગાલગાગા)</p>
(૪)	<p>કોઈપણ બે કે તેથી વધુ સંધિના મિશ્રણથી પ્રાપ્ત સ્વરૂપની અથવા એ મિશ્ર સ્વરૂપના એક થી વધુ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી પ્રાપ્ત સ્વરૂપની પહેલી સંધિના પહેલા અક્ષર/અક્ષરોનો લોપ કરવાથી અથવા છેલ્લી સંધિના છેલ્લા અક્ષર/અક્ષરોનો લોપ કરવાથી પણ છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે મિશ્ર-ખંડિત પ્રકાર કહીશું.</p> <p>અનુક્રમે લલગાગાં અને લગાલગાં સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિના પહેલા બંને લઘુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p>ગાગાં લગાલગાં લલગાગાં લગાલગાં તર્ક-સંગત નામ : -લલ+૨(લલગાગાં+લગાલગાં) (અરૂઝ મુજબ સંધિ : ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગા)</p> <p>અનુક્રમે લગાલગાં અને લલગાગાં સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષરનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે.</p> <p>લગાલગાં લલગાગાં લગાલગાં લલગા તર્ક-સંગત નામ : ૨(લગાલગાં+લલગાગાં)-ગા</p>

(૫)	<p>ઉપર ક્રમાંક (૨) અથવા (૪) અનુસાર પ્રાપ્ત છંદના એક થી વધુ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી પણ છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે શુદ્ધ-ખંડિત અથવા મિશ્ર-ખંડિત પ્રકાર કહીશું.</p> <p>લગાંગા સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી પ્રાપ્ત સ્વરૂપના બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p>લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા</p> <p>તર્ક-સંગત નામ : ૨(૪લગાંગા-ગા)</p>
-----	--

ઉપરોક્ત પદ્ધતિથી છંદ-રચના કરતી વખતે એ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે લઘુઅક્ષરની એક માત્રા અને ગુરુઅક્ષરની બે માત્રા ગણતાં છંદમાં મુખ્ય પદ્યભાર સમાન માત્રાના અંતરે આવે. છંદમાં લોપના સ્થાન પર લોપ કરેલ અક્ષરની માત્રા જેટલી મુખ્ય પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા સ્વીકાર્ય છે, પરંતુ છંદમાં લોપના સ્થાન સિવાય સંધિના મિશ્રણને કારણે મુખ્ય પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા છંદની પ્રવાહિતાને નુકસાન પહોંચાડે છે. શુદ્ધ-અખંડિત પ્રકારના છંદોમાં કોઈપણ એક જ સંધિના આવર્તન હોવાથી મુખ્ય પદ્યભાર સમાન માત્રાના અંતરે જ સ્થિત રહેશે જ્યારે શુદ્ધ-ખંડિત પ્રકારના છંદોમાં ફક્ત લોપના સ્થાન પર લોપ કરેલ અક્ષરની માત્રા જેટલી જ મુખ્ય પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા રહેશે જે સ્વીકાર્ય છે. મિશ્ર પ્રકારના છંદોમાં સંધિનું મિશ્રણ એ રીતે કરવું જોઈએ કે જેથી છંદમાં મુખ્ય પદ્યભાર સમાન માત્રાના અંતરે સ્થિત રહે. મિશ્ર પ્રકારના છંદોમાં પણ લોપના સ્થાન પર લોપ કરેલ અક્ષરની માત્રા જેટલી મુખ્ય પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા સ્વીકાર્ય છે, પરંતુ છંદમાં સંધિના મિશ્રણના કારણે મુખ્ય પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા જેટલી વધુ હશે એટલી એ છંદની પ્રવાહિતા ઓછી થઈ જશે. જે છંદમાં પ્રવાહિતા ઓછી હશે એ છંદનું ગેય-તત્વ પણ ઓછું થઈ જશે અને એ છંદની પ્રચલિત થવાની સંભાવના પણ ઓછી થઈ જશે.

આવતા શુક્રવારથી હું મારી આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિથી છંદ-રચના સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ અને અરૂઝ મુજબ ગઝલના છંદોની સંધિ મોટે ભાગે સરખી જ રહેશે. જે છંદમાં આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબની સંધિ અરૂઝ મુજબની સંધિ કરતાં અલગ હશે એ સમજવામાં અરૂઝ કરતાં પ્રમાણમાં વધુ સરળ હશે. છંદની અરૂઝ મુજબની સંધિ પણ લઘુ-ગુરુ સ્વરૂપે જ દર્શાવીશ. દરેક છંદના વિવરણમાં છંદના મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર સહિતના લગાત્મક સ્વરૂપની સાથે છંદનું તર્ક-સંગત નામ, છંદનો પ્રકાર, છંદની કુલ માત્રા, મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા અને છંદ-રચનાની પદ્ધતિ પણ પ્રસ્તુત કરતો જઈશ.

દરેક છંદના ઉદાહરણ સ્વરૂપે એક ગઝલનો મતલા અને એક શેર અથવા મકતા ગણવિભાજન સહિત પ્રસ્તુત કરીશ કે જેમાં છંદના દરેક લઘુઅક્ષરના સ્થાન પર ઓછામાં ઓછો એકવાર સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષર પ્રયુક્ત થયો હોય (ગુરુઅક્ષરને લઘુઅક્ષર ગણવાની છૂટ લીધી હોય એવું નહીં) એવા શેર આવરી લીધેલ છે. આ ઉપરાંત ગઝલમાં લઘુ-ગુરુ અક્ષરોમાં લેવાતી છૂટ વિશે પણ થોડી ચર્ચા કરતો જઈશ તથા દરેક છંદના ફિલ્મી અને ગેરફિલ્મી ગીત-ગઝલના ઉદાહરણો પણ પ્રસ્તુત કરતો જઈશ.

Uday Shah
(Singer – Music Composer – Poet)
Dadatattu (Sai) Street
Navsari – 396445
Gujarat – India
Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632
Website : www.udayshahghazal.com